

Εκ πρώτης όψεως, η δίκη του Άιχμαν δεν ήταν παρά η δίκη ενός μεμονωμένου ατόμου. Στη μια πλευρά, ο Άιχμαν, ο κατηγορούμενος· στην άλλη, οι ισραηλινοί κατήγοροί του και ένα πλήθος μαρτύρων, ανάμεσά τους αρκετοί επιζώντες απ' τα στρατόπεδα συγκέντρωσης· τέλος, ένα αόρατο διεθνές ακροατήριο που παρακολουθούσε και έκρινε τους ισχυρισμούς των διαδίκων. Καθώς περνούσαν οι μήνες, όμως, τα νέα από τη δίκη διαδίδονταν ανά τον κόσμο και επηρεάζαν τις συζητήσεις, τις σκέψεις και τα αισθήματα των ανθρώπων σε πολλές χώρες. Έτσι, η δίκη φάνηκε σταδιακά να μετατρέπεται σε κάτι περισσότερο από τη δίκη του μεμονωμένου αυτού ατόμου. Αποκτούσε, σε μικρή κλίμακα, χαρακτήρα ορόσημου. Όπως οι δύο Παγκόσμιοι Πόλεμοι, έτσι και η δίκη του Άιχμαν ερχόταν να προστεθεί σ' ένα διαρκώς διευρυνόμενο σύνολο βιωμάτων τα οποία κλονίζουν την εικόνα που έχουμε για τις κοινωνίες μας, θέτοντας υπό αμφισβήτηση το κατά πόσο πρόκειται πράγματι για κοινωνίες πολιτισμένες. Επιφανειακά, η δίκη έδειχνε να έχει τοπικό μόνο ενδιαφέρον· κατά βάθος, όμως, η σημασία της ήταν πολύ ευρύτερη.

Το γεγονός ότι οι Ναζί είχαν προξενήσει δεινά στους Εβραίους δεν ήταν άγνωστο. Ωστόσο, πριν από τη δίκη του Άιχμαν, είχε τεθεί σε λειτουργία η φοβερή ικανότητα του ανθρώπου να λησμονεί τα επώδυνα — προπάντων όταν το θύμα δεν είναι ο ίδιος αλλά κάποιος άλλος, σχετικά ανίσχυρος. Η ανάμνηση τού

πώς ένα σύγχρονο κράτος επιχείρησε να αφανίσει ολοσχερώς μια μισητή μειονότητα είχε αρχίσει να ξεθωριάζει. Χάρη όμως στη δίκη που βρισκόταν σ' εξέλιξη στην Ιερουσαλήμ, τα συγκεκριμένα γεγονότα ήλθαν εκ νέου στο προσκήνιο. Προηγουμένως γίνονταν διάφορες συζητήσεις για το αν θα ήταν προτιμότερο να αφηθεί στο σκοτάδι η μνήμη δολοφονημένων και δολοφόνων, περιοριζόμενη σε λίγες μόνο σποραδικές αναφορές στα βιβλία ιστορίας, εν είδει επιτύμβιας επιγραφής. Αυτές οι συζητήσεις έχασαν πια κάθε νόημα. Οι αναμνήσεις είχαν πλέον επιστρέψει. Και είναι ιδιαίτερα διδακτικό να μελετήσουμε πώς συνέβη αυτό.

Οι πιθανότητες να διασωθεί η μνήμη των θυμάτων της ιστορίας, των ανίσχυρων και των ηττημένων, είναι κατά κανόνα ελάχιστες. Το βασικό πλαίσιο που καθορίζει τι θα φυλαχθεί στη μνήμη ως ιστορία εξακολουθεί ακόμη και σήμερα να είναι το κράτος, και τα βιβλία της ιστορίας εξακολουθούν να είναι χρονικά κρατών. Η δίκη του Άιχμαν επιβεβαίωσε τον κανόνα: αν η θύμηση των δολοφονημένων Εβραίων ξαναζωντάνεψε, αυτό οφειλόταν στην ύπαρξη του νέου εβραϊκού κράτους και στην ισχύ που διέθετε.

Την ίδια στιγμή, ανακινούνταν τα πολυάριθμα ερωτήματα που γεννούσε τούτη η θύμηση. Πώς ήταν δυνατόν στον 20ό αιώνα άνθρωποι να σχεδιάσουν και να υλοποιήσουν με τρόπο ορθολογικό, και δη επιστημονικό, ένα εγχείρημα που μοιάζει με επιστροφή στη βαρβαρότητα και στην αγριότητα εποχών του παρελθόντος; Ένα εγχείρημα που, αν παραμερίσουμε τις διαφορές στα πληθυσμιακά μεγέθη και μας επιτραπεί να αναγνωρίσουμε στους δούλους —έστω μετά τον θάνατό τους— την ιδιότητα του ανθρώπινου όντος, θα μπορούσε να έχει συμβεί στην αρχαία Ασσυρία ή στην αρχαία Ρώμη; Ίσως να μην ήταν παράξενο αν είχε συμβεί σε μια φεουδαρχική κοινωνία όπου γαιοκτήμονες πολέμαρχοι διέθεταν εξουσία ζωής και θανάτου πάνω στους δουλοπάροικούς τους, ή την εποχή των Σταυροφορών, όταν οι τελευταίοι λήστευαν και έριχναν τους Εβραίους στην πυρά. Όμως, τον 20ό αιώνα κανείς δεν περίμενε πια κάτι τέτοιο.

Η εν ονόματι του έθνους μαζική δολοφονία ανδρών, γυναικών και παιδιών που ανήκουν σε μια διαφορετική ομάδα γεννά πολλά προβλήματα. Το κυριότερο δεν αφορά την πράξη αυτή καθαυτή όσο την αναντιστοιχία της με τα πρότυπα συμπεριφοράς που θεωρούνται ως τα διακριτικά γνωρίσματα των κατ' εξοχήν προηγμένων κοινωνιών της εποχής μας. Οι άνθρωποι του 20ού αιώνα έχουν την τάση να πιστεύουν — συχνά κατά τρόπο αυθαίρετο — πως τα δικά τους πρότυπα πολιτισμένης συμπεριφοράς και ορθολογικότητας, τόσο των ίδιων ως ατόμων όσο και της εποχής τους συνολικότερα, υπερέχουν σε σχέση με τη βαρβαρότητα του παρελθόντος ή των λιγότερο εξελιγμένων σύγχρονων κοινωνιών. Η πίστη στην πρόοδο, παρά την αμφισβήτηση που έχει δεχτεί, εξακολουθεί ν' ασκεί καθοριστική επίδραση στην εικόνα που έχουν οι άνθρωποι του 20ού αιώνα για τον εαυτό τους. Τα αισθήματά τους, ωστόσο, είναι αντιφατικά. Αποτελούν ένα μείγμα αυταρέσκειας και αυτοοικτιριμού, υπερηφάνειας και απόγνωσης: υπερηφάνειας για την απaráμιλλη εφευρετικότητα και τόλμη της εποχής τους, και για τις προόδους που αυτή έχει σημειώσει στα ανθρωπιστικά ζητήματα: απόγνωσης για τις παράλογες θηριωδίες που διαπράχθηκαν κατά τη διάρκεια της. Απ' τη μια πλευρά, είναι πάμπολλα τα βιώματα των ανθρώπων του 20ού αιώνα που ενισχύουν την αίσθησή τους ότι εκπροσωπούν το ανώτατο στάδιο του πολιτισμού. Απ' την άλλη πλευρά, πολλά είναι και εκείνα που υποδαυλίζουν τις αμφιβολίες τους — μεταξύ αυτών, οι συνεχείς πόλεμοι του 20ού αιώνα. Η δίκη του Άιχμαν, μαζί με όλα τα στοιχεία που έφερε στην επιφάνεια, ανήκε σ' αυτή τη δεύτερη κατηγορία. Κατά τη διάρκεια της, γεγονότα από καιρό γνωστά αναδείχθηκαν και φωτίστηκαν μέσω προσωπικών μαρτυριών που δεν άφηναν περιθώρια για αμφισβήτηση. Οι άνθρωποι δεν μπορούσαν να στρέψουν το βλέμμα τους αλλού. Καθώς η δίκη εκτυλίσσεται, πολλοί ήταν σαν να άκουγαν για πρώτη φορά τούτη τη φρικαλέα ιστορία. Το σάστισμά τους ήταν τέτοιο που τους έκανε να δυσπιστούν. Αρνούνταν να πιστέψουν πως ήταν δυνατόν να έχουν συμβεί τέτοια πράγματα

σε μια ανεπτυγμένη βιομηχανική κοινωνία, μεταξύ πολιτισμένων ανθρώπων. Αυτός υπήρξε ο θεμελιώδης διχασμός τους· κι αυτό είναι το πρόβλημα που οφείλει να μελετήσει ο κοινωνιολόγος.

Ο πιο συνηθισμένος τρόπος να διαχειριστεί κανείς αυτόν τον διχασμό είναι να προβεί σε μια σιωπηρή παραδοχή: να υποθέσει ότι οι μαζικές σφαγές που προκάλεσε ο Χίτλερ αποτελούσαν «εξάιρεση». Οι Ναζί, μπορεί κάποιος να ισχυριστεί, ήταν ένα καρκίνωμα στο σώμα των πολιτισμένων κοινωνιών. Οι πράξεις τους ήταν πράξεις ανθρώπων λίγο-πολύ ψυχοπαθών. Πήγαζαν είτε από το ανορθόλογο μίσος που άνθρωποι ιδιαιδώς μοχθηροί και ανήθικοι έτρεφαν εναντίον των Εβραίων είτε πιθανώς απ' τις γερμανικές παραδόσεις και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των Γερμανών. Όλες αυτές οι ερμηνείες παρουσιάζουν τη μεθοδικά σχεδιασμένη, μαζική και εν ψυχρώ δολοφονία ανθρώπων ως κάτι μοναδικό κι ανεπανάληπτο. Εκείνο που υπονοείται είναι το εξής: υπό φυσιολογικές συνθήκες, μια βαρβαρότητα σαν αυτή δεν μπορεί να συμβεί στις προηγμένες κοινωνίες του 20ού αιώνα.

Τέτοιου είδους ερμηνείες προφυλάσσουν απ' τη δυσάρεστη σκέψη ότι παρόμοια φαινόμενα ενδέχεται να επαναληφθούν, ότι τέτοια ξεσπάσματα αγριότητας και ωμότητας ενδέχεται να πηγάζουν από τάσεις που ενυπάρχουν στη δομή της σύγχρονης βιομηχανικής κοινωνίας. Ερμηνείες σαν τις παραπάνω λειτούργουν παρηγορητικά. Δεν εξηγούν, όμως, πολλά πράγματα. Είναι εύκολο να επισημάνει κανείς την ιδιαιτερότητα των ιστορικών συγκυριών που οδήγησαν στην απόπειρα ολοσχερούς εξόντωσης των Εβραίων της Ευρώπης. Από άλλες απόψεις, όμως, οι συγκυρίες αυτές δεν είχαν τίποτα το εξαιρετικό. Πολλά φαινόμενα της εποχής μας δείχνουν ότι ο Ναζισμός απλώς ανέδειξε — ενδεχομένως με τρόπο ωμό και ακραίο — γενικότερες όψεις της σύγχρονης κοινωνίας, τρόπους σκέψης και συμπεριφοράς που μπορούν να συναντηθούν και εκτός Γερμανίας. Οι επιστημονικά μεθοδευμένοι πόλεμοι μαζικής κλίμακας δεν φαίνεται να είναι κάτι ασύμβατο με τις τεχνολογικά προηγμένες μαζικές κοινωνίες.

το ίδιο όμως ισχύει και για την ενδεδειγμένη οργανωμένη και επι-στημονικά σχεδιασμένη εξόντωση —μέσω ασιτίας, δηλητηριω-δών αερίων και εκτελέσεων— συγκεκριμένων πληθυσμιακών ομάδων σε ειδικά διαμορφωμένα στρατόπεδα θανάτου και σε περιφρακτα γκέτο. Αντί λοιπόν να εφησυχάζουμε στη σκέψη ότι τα γεγονότα που ξαναζωντάνεψε η δίκη του Άιχμαν αποτελού-σαν «εξαίρεση», ίσως να ήταν πιο ωφέλιμο να εξετάσουμε τις συνθήκες των πολιτισμών του 20ού αιώνα, τις κοινωνικές συν-θήκες, που ευνόησαν τέτοιες βαρβαρότητες στο παρελθόν και που ενδέχεται να τις ευνοήσουν ξανά στο μέλλον. Το ερώτημα προκύπτει αβίαστα: Πόσες φορές θα πρέπει να συμβούν τέτοιες φρικαλεότητες μέχρι να μάθουμε να κατανοούμε πώς και γιατί συμβαίνουν; Πόσες φορές θα πρέπει να επαναληφθούν προτού οι άνθρωποι που έχουν στα χέρια τους ισχύ μπορέσουν και θελή-σουν να αξιοποιήσουν αποτρεπτικά αυτή τη γνώση;

Στις μέρες μας, συγχέουμε συχνά την κοινωνική ανάγκη να αποδοθούν ευθύνες σε προσωπικό επίπεδο σε όσους προξένη-σαν βλάβες σε άλλους ανθρώπους με την ανάγκη να εξηγηθεί από κοινωνιολογική αλλά και ψυχολογική σκοπιά για ποιον λόγο και με ποιον τρόπο προκλήθηκαν οι βλάβες αυτές. Η δεύτερη ανάγκη δεν αναιρεί την πρώτη. Τόσο η μία όσο και η άλλη έχουν τη θέση τους στα ανθρώπινα πράγματα: ακόμη κι αν κάποιος ενδιαφέρεται αποκλειστικά και μόνο ν' απαγγείλει κατηγορίες, είναι παρ' όλα αυτά υποχρεωμένος να επιχειρήσει να εξηγήσει τα φαινόμενα. Και η προσπάθεια να εξηγήσεις ένα φαινόμενο δεν ισοδυναμεί κατ' ανάγκη με προσπάθεια να το δικαιολογή-σεις. Η δίκη του Άιχμαν ανασήκωσε στιγμιαία το πέπλο που κρύβει την πιο ζοφερή όψη του «πολιτισμένου ανθρώπου». Ας δούμε τι αποκάλυψε.

Η τελική απόφαση για τη φυσική εξόντωση του συνόλου των Εβραίων της Γερμανίας και των κατεκτημένων περιοχών φαίνεται ότι πάρθηκε από τον Χίτλερ και το στενό επιτελείο της κρατικής και κομματικής ηγεσίας τον Σεπτέμβριο του 1939, λίγο μετά την εισβολή στην Πολωνία.

Βέβαια, οι Εβραίοι θανατώνονταν και παλαιότερα —μαζί με μέλη άλλων διωκόμενων μειονοτήτων, όπως κομμουνιστές, Μάρτυρες του Ιεχωβά, ομοφυλόφιλους, αντιφρονούντες πάστορες και ιερείς— σε στρατόπεδα συγκέντρωσης και σε σποραδικά ανθρωποκυνηγητά. Σ' εκείνη τη φάση, όμως, οι διωγμοί δεν στρέφονταν εναντίον της ζωής των Εβραίων. Στο στόχαστρο ήταν κυρίως οι περιουσίες, τα εισοδήματα και η επαγγελματική τους υπόσταση. Οι Ναζί επιδίωκαν, προπαντός, να αφαιρέσουν απ' τον εβραϊκό πληθυσμό το μεγαλύτερο μέρος των περιουσιακών τους στοιχείων (εμπορικές και βιομηχανικές επιχειρήσεις, κατοικίες, τραπεζικές καταθέσεις, τιμαλφή, έργα τέχνης κ.λπ.) και να τους αποκόψουν από κάθε επαγγελματική ή άλλη δραστηριότητα που τους έφερνε σ' επαφή με τον μη εβραϊκό πληθυσμό. Περίπου το 1% του συνολικού γερμανικού πληθυσμού ήταν Εβραίοι. Αν και κατά βάση επρόκειτο για αστική μειονότητα επικεντρωμένη στο εμπόριο, τη βιομηχανία και τα ελεύθερα επαγγέλματα, τα οικονομικά οφέλη από τη δήμευση των εβραϊκών περιουσιών ήταν πολύ μικρά για τους Γερμανούς ως

σύνολο. Αναμφίβολα, υπήρξαν γερμανικές οικογένειες που επωφελήθηκαν άμεσα από την επίθεση εναντίον των Εβραίων, όπως συμβαίνει κάθε φορά που μια κοινωνική ομάδα εκτοπίζει βίαια μιαν άλλη από την περιουσία και την επαγγελματική της δραστηριότητα. Πολύ περισσότεροι Γερμανοί δεν έκρυψαν την ικανοποίησή τους για τους εξευτελισμούς των Εβραίων. Σε άλλους πάλι γεννήθηκαν ελπίδες για ένα καλύτερο μέλλον. Από αυτές τις πλευρές, οι διωγμοί κατά των Εβραίων είχαν ένα ισχυρό στοιχείο ρεαλισμού και ορθολογικότητας. Σε κάθε περίπτωση, εκείνη την εποχή οι Εβραίοι μπορούσαν ακόμα να φύγουν ζωντανοί από τη Γερμανία, αν βρισκόταν ένα κράτος που να τους παραχωρήσει άσυλο ή αν δεν ένιωθαν πολύ γέροιο για να ξεριζωθούν απ' τον τόπο που πλέον θεωρούσαν πατρίδα τους. Επιτρεπόταν να πάρουν μαζί τους ένα μέρος των προσωπικών τους αντικειμένων και, για κάποια περίοδο, ένα περιορισμένο χρηματικό ποσό.

Κοιτάζοντας τα πράγματα εκ των υστέρων, η απόφαση που έλαβε το 1939 η ηγεσία των Ναζί για την εξόντωση του συνόλου των Εβραίων που ζούσαν στην επικράτειά τους μπορεί να φανεί προβλέψιμη. Τη δεκαετία του '30, όμως, όταν οι Εθνικοσοσιαλιστές αναρριχήθηκαν στην εξουσία, ήταν ακόμα απολύτως αδιανόητο για τους περισσότερους ανθρώπους στην Ευρώπη και την Αμερική ότι Γερμανοί θα μπορούσαν να δολοφονήσουν εν ψυχρώ εκατομμύρια άνδρες, γυναίκες και παιδιά. Η εν λόγω απόφαση της ναζιστικής ηγεσίας είχε κρατηθεί κάτω από άκρα μυστικότητα. Υπεύθυνο για την εφαρμογή της ήταν το Γραφείο Εβραϊκών Υποθέσεων της Γκεστάπο, που λειτούργησε από το 1940 έως το 1945 με επικεφαλής τον Αντισυνταγματάρχη Καρλ Άντολφ Άιχμαν. Όμως κι αφού είχε πια τεθεί ο στόχος, δεν ήταν διόλου σαφές πώς θα μπορούσε να υλοποιηθεί. Με τη γερμανική προέλαση σε Ανατολή και Δύση, όλο και περισσότεροι Εβραίοι ετίθεντο υπό τον έλεγχο των Ναζί. Δεν υπήρχε όμως κάποιο πρότυπο για το πώς θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί η οργανωμένη δολοφονία αρκετών εκατομμυρίων άοπλων ανθρώπων. Χρειάστηκε πολλή σκέψη

και πειραματισμός προτού ανακαλυφθούν οι πλέον αποτελεσματικές και οικονομικές μέθοδοι ανθρωποκτονίας. Χρειαζόταν ένας ολοένα διευρυνόμενος διοικητικός μηχανισμός για τον σχεδιασμό και την επίβλεψη των διαφόρων μέτρων που στόχευαν στην εξόντωση των Εβραίων. Κι όσο μεγάλωνε αυτός ο μηχανισμός τόσο εντεινόταν οι προστριβές και οι συγκρούσεις με άλλους ανταγωνιστικούς φορείς.

Η ναζιστική κρατική μηχανή αποτελούνταν από ένα πλήθος ημιαυτόνομων, ημιφεουδαλικών τομέων, που στον κάθε ένα ήταν επικεφαλής ένας Φύρερ δευτέρας κατηγορίας: άνθρωποι σαν τον Ρίμπεντροπ, τον Γκαίρινγκ, τον Χίμμελερ και τον Γκαίμπελς. Κάθε τέτοιος τομέας είχε υφιστάμενους φορείς απλωμένους σε ολόκληρη την επικράτεια κι ένα συγκεκριμένο πεδίο αρμοδιοτήτων. Το κύρος και το status του επικεφαλής κάθε τομέα εξαρτιόταν από τον βαθμό χρησιμότητάς του στον Χίτλερ και το Κόμμα. Και καθώς οι ισορροπίες ισχύος ανάμεσα σ' αυτούς τους Φύρερ δευτέρας κατηγορίας παρέμεναν ασταθείς, ήταν όλοι καχύποπτοι ο ένας απέναντι στον άλλο, όπως ακριβώς και ο Χίτλερ απέναντί τους. Η ανέλιξη του ενός μπορούσε να σημαίνει τον όλεθρο του άλλου. Οι άνθρωποι που είναι διατεθειμένοι να χρησιμοποιήσουν τη βία και τον φόνο ως φυσιολογικά μέσα για την άσκηση πολιτικής δεν μπορούν ποτέ ν' αποβάλουν τον φόβο ότι υπάρχει πιθανότητα κάποιος άλλος να επιστρατεύσει τα ίδια μέσα εναντίον τους. Πίσω λοιπόν απ' τη φαινομενικά εύρυθμη λειτουργία και αποτελεσματικότητα του χιτλερικού καθεστώτος συναντά κανείς ένα εντυπωσιακό μείγμα εντάσεων, ζηλοτυπιών, μηχανορραφιών και, κατ' επέκταση, μεγάλη σπατάλη πόρων και δυνάμεων. Το δικτατορικό αυτό καθεστώς κατάφερε να διατηρεί τη συνοχή του, αφ' ενός χάρη στο γεγονός ότι οι αντίπαλοι επικεφαλής αυτών των ημιαυτόνομων σφαιρών εξουσίας ήταν όλοι τους εξαρτημένοι από τον Φύρερ και αφ' ετέρου χάρη στην κοινή ιδεολογία τους, μολοντί διέφεραν ως προς την καθαρότητα των φρονημάτων τους.

Όπως σε πολλά άλλα δικτατορικά καθεστώτα, ένας τέτοιος ημιαυτόνομος τομέας ήταν και η μυστική αστυνομία, που υπαγόταν στη σφαίρα εξουσίας του Χίμμελερ. Μαζί μ' όλα της τα παρακλάδια, αποτελούσε κεντρικό όργανο των Ες Ες και στυλοβάτη της ισχύος τους. Η ηγεσία των Ες Ες ήταν εξ αρχής υπέρμαχος μιας μαχητικής εθνικοσοσιαλιστικής ορθοδοξίας. Στήριζε με πάθος την απόφαση να εξοντωθούν οι Εβραίοι, απόφαση του ίδιου του Χίτλερ. Αυτό σήμαινε για την ίδια ένα σημαντικό προβάδισμα σε σχέση με τις ανταγωνιζόμενες για εξουσία φατρίες στην αυλή του Φύρερ. Κατ' αρχάς, εξασφάλιζε γι' αυτούς μια τεράστια διεύρυνση της σφαίρας δράσης του Γραφείου Εβραϊκών Υποθέσεων της Γκεστάπο. Άλλωστε, η συστηματική εξολόθρευση των Εβραίων —ή, για να χρησιμοποιήσουμε την επίσημη ονομασία της, η «Τελική Λύση του Εβραϊκού Ζητήματος»— συγκαταλεγόταν ανάκαθεν στις βασικές προτεραιότητες του Χίτλερ. Άνθρωποι σαν τον Χίμμελερ, τον Άιχμαν και τους υφισταμένους τους, που είχαν αναλάβει να φέρουν σε πέρας αυτή την αποστολή, μπορούσαν να υπολογίζουν στη συμπάθεια και την υποστήριξη του Φύρερ. Στο πλαίσιο του ναζιστικού καθεστώτος, κάτι τέτοιο ενίσχυε τη θέση και το κύρος τους.

Ωστόσο, η πλήρης υλοποίηση αυτής της πολιτικής χρειάστηκε χρόνο. Κατ' αρχάς, έπρεπε πρώτα να αναπτυχθούν οι κατάλληλες τεχνικές λύσεις και να βρεθούν αποτελεσματικές διοικητικές δομές. Τα πογκρόμ —ο παραδοσιακός τρόπος διωγμού των Εβραίων— είχαν εκλείψει στη Γερμανία. Οι Ναζί προχώρησαν στην αναβίωσή τους. Τώρα, υπό την εποπτεία των Ες Ες, οργανώθηκαν αποτελεσματικότερα και σε τεράστια κλίμακα. Ήδη το 1941, και ενώ τα γερμανικά στρατεύματα προήλαυναν στην Ανατολή, τα Ες Ες κι άλλες στρατιωτικές μονάδες δολοφονούσαν συστηματικά όλους τους Εβραίους που κατάφεραν να συλλάβουν στις κατακτημένες πόλεις και χωριά. Περίπου 32.000 Εβραίοι θανατώθηκαν βίαια στο Βίλνιους, 34.000 στο Κίεβο και, συνολικά, περίπου 220.000 στα πρώην κράτη της Βαλτικής. Παντού όπου έκαναν την εμφάνισή τους, στην Πολωνία, τη Ρωσία

και σε μικρότερο βαθμό στα Βαλκάνια, τα γερμανικά στρατεύματα καταδίωκαν τους Εβραίους και δολοφονούσαν όσους περισσότερους μπορούσαν.

Τα πογκρόμ ως μέθοδος εξολόθρευσης είχαν μειονεκτήματα. Έδιναν συχνά λαβή σε αρνητικά σχόλια. Ήταν θορυβώδη, δημιουργούσαν άβολες καταστάσεις και δεν ήταν ιδιαίτερα αποτελεσματικά. Πάντοτε κάποιοι Εβραίοι κατάφεραν να ξεφύγουν. Προκειμένου να επιτευχθεί ο στόχος της ολοσχερούς εξόντωσης, χρειαζόταν μια πιο εύτακτη, λιγότερο δημόσια και λιγότερο αυτοσχέδια μέθοδος μαζικής δολοφονίας. Απαιτούνταν δηλαδή μια συνολική οργάνωση με τέτοια συνοχή που να μην επιτρέπει σε κανέναν Εβραίο στην κατεχόμενη από τους Γερμανούς Ευρώπη να ξεγλιστρήσει απ' τα δίκτυα της· μια οργάνωση τόσο καλά συγχροτημένη που η παραμικρή της κίνηση να υπόκειται στον αποκλειστικό έλεγχο της Γκεστάπο και του Γραφείου Εβραϊκών Υποθέσεων χωρίς την εμπλοκή αξιωματικών της Βέρμαχτ ή οποιουδήποτε άλλου εξωγενούς παράγοντα. Έτσι, πέρα από τις παλαιότερες, στρατιωτικές μεθόδους εκτέλεσης διά τουφεκισμού και τις διάφορες άλλες μορφές άμεσης φυσικής βίας, οι υψηλόβαθμοι αρμόδιοι αξιωματικοί της Γκεστάπο ανέπτυξαν μια νέα, πιο διακριτική μέθοδο δολοφονίας, η οποία, με την κατάλληλη οργάνωση, απαιτούσε ελάχιστη άμεση βία και επέτρεπε την ταυτόχρονη θανάτωση χιλιάδων ανθρώπων με το τράβηγμα ενός μοχλού. Ταυτόχρονα, έδινε τη δυνατότητα στα στελέχη των Ες Ες να καθοδηγούν και να επιβλέπουν την όλη διαδικασία από απόσταση. Αναφέρομαι στη δολοφονία σε θαλάμους αερίων.

Συγκρινόμενη με τα πογκρόμ και τις παραδοσιακές στρατιωτικές μεθόδους, αυτή η νέα μορφή εξόντωσης σηματοδοτούσε για την όλη διαδικασία ένα σημαντικό βήμα προς την κατεύθυνση του εξορθολογισμού και της γραφειοκρατικοποίησης. Τα πειράματα με δηλητηριώδη αέρια για την απολύμανση των στρατοπέδων ή για τον γρήγορο θάνατο όσων ανθρώπων οι Ναζί έκριναν ακα-

τάλληλους να ζουν, είχαν δείξει τον δρόμο.¹ Εξάλλου, ήδη απ' το 1925, στο βιβλίο του *Ο αγών μου*, ο Χίτλερ, ο οποίος είχε υπάρξει και ο ίδιος θύμα επίθεσης με αέρια κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, είχε προτείνει τη χρήση δηλητηριωδών αερίων για τη μαζική δολοφονία Εβραίων.

Μετά από μερικές πειραματικές δοκιμές, ο πρώτος μόνιμος θάλαμος αερίων άνοιξε γύρω στα τέλη του 1941 σε ένα στρατόπεδο κοντά στο Πόζναν. Την πρώτη αυτή εγκατάσταση ακολούθησαν άλλες. Παράλληλα με τον στρατό που συνέχιζε να δολοφονεί τους Εβραίους εν ψυχρώ, το κύριο βάρος της εξόντωσής τους είχε πια αναλάβει ένας μικρός αριθμός στρατοπέδων εξοπλισμένων με ειδικές εγκαταστάσεις. Απ' αυτά τα στρατόπεδα δεν υπήρχε διαφυγή. Με τη χρήση των θαλάμων αερίων, η εξολόθρευση των Εβραίων της κατεχόμενης Ευρώπη μπορούσε πλέον να επιταχυνθεί. Η όλη διαδικασία μπορούσε τώρα να περιοριστεί σε συγκεκριμένα μέρη, πράγμα που διευκόλυνε το έργο του διοικητικού ελέγχου. Εφεξής, οι Εβραίοι στέλνονταν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης υπό την άμεση εποπτεία του Γραφείου Εβραϊκών Υποθέσεων της Γκεστάπο. Οι αυξημένες αρμοδιότητες και το ενισχυμένο κύρος του Γραφείου Εβραϊκών Υποθέσεων συνέχισαν να προκαλούν τριβές στις σχέσεις του με τους άλλους φορείς του κρατικού μηχανισμού. Χρειάστηκε χρόνος —πέραν των υλικών εμποδίων— πριν διαμορφωθούν οι κατάλληλες διοικητικές τεχνικές που θα επέτρεπαν την εύρυθμη δολοφονία εκατοντάδων χιλιάδων ανθρώπων. Αυτές οι διοικητικές δυσκολίες —μεταξύ άλλων και το πρόβλημα του ποιος θα λογιζόταν ως Εβραίος— επιλύθηκαν τελικά σε μια σύσκεψη του στενού ηγετικού επιτελείου την οποία συγκάλεσε ο αναπληρωτής του Χίμμελνερ τον Ιανουάριο του 1942. Σ' αυτή τη συνάντηση διατυπώθηκαν οι οριστικές κατευθυντήριες γραμμές για την εξολόθρευση των Εβραίων. Οι αρμοδιότητες του γραφείου του Άιτμαν καθορίστηκαν με μεγαλύτερη σαφήνεια και η εξουσία του ενισχύθηκε. Το

1. Βλ. π.χ. G. Reitlinger, *The Final Solution: the Attempt to Exterminate the Jews of Europe, 1939-1945*, Vallentine, Mitchell, Λονδίνο 1953.

τιμήμα του παρέμεινε σε πλήρη λειτουργία μέχρι τον Οκτώβρη του 1944. Τότε ο Χίμμερ διέταξε —όχι με πλήρη επιτυχία— να σταματήσει η δολοφονία των Εβραίων και να βελτιωθούν οι συνθήκες στα στρατόπεδα θανάτου. Εκείνη την εποχή, ήταν ήδη ξεκάθαρο ότι η Γερμανία έχανε τον πόλεμο. Ο Χίμμερ είχε προφανώς την ελπίδα ότι οι Σύμμαχοι θα τον άφηναν ανενόχλητο, αν τους παρέδιδε ζωντανούς τους εναπομείναντες Εβραίους. Όπως εξηγούσε στις αρχές του 1945 στους αυστριακούς γκαουλάιτερ, οι Εβραίοι ήταν το πολυτιμότερο όπλο του.

Από τα τέλη του 1939 μέχρι τις αρχές του 1945, 9 με 10 εκατομμύρια Εβραίοι βρέθηκαν υπό τον έλεγχο της ναζιστικής Γερμανίας. Απ' αυτούς, γύρω στα 5 εκατομμύρια εκτελέστηκαν, δηλητηριάστηκαν με αέρια, πεθάναν από ασιτία ή θανατώθηκαν με άλλο τρόπο.